

'Lex speculum maledictionis'

De voorstelling van 'wet en evangelie' in het Friese kerkinterieur van de 17de en 18de eeuw

R. Steensma

Toen bij de Reformatie in de tweede helft van de 16de eeuw de kerkgebouwen in een groot deel van Nederland door de protestanten in bezit werden genomen, werden deze zoveel mogelijk ontdaan van alles wat aan de katholieke eredienst herinnerde. Niet alleen verdwenen altaren, sacramentshuizen, doopvonten e.d., maar ook voorstellingen die met de katholieke geloofspraktijk verbonden waren werden opgeruimd, althans voor het overgrote deel. Hier en daar bleef een gebrandschilderd raam, een gewelfschildering of snijwerk op een kansel bewaard. De vele muur- en gewelfschilderingen van heiligen, bijbelse verhalen of het laatste oordeel werden overgewit, beelden werden kapotgeslagen en liturgisch vaatwerk werd omgesmolten.

Dit betekent echter niet dat de gereformeerden zich tevreden stelden met geheel kale kerkruimten. In veel kerken kwamen op den duur borden te hangen met teksten, primair ter onderrichting van de gelovigen, maar ook om de kerk weer te verfraaien. Teksten vervingen beeldende voorstellingen. In 1588 nam het stadsbestuur van Arnhem het besluit om een schilderij met een voorstelling van de opstanding, dat nog in het koor hing, te vervangen door een bord met "schriftuerplaatsen".¹

Het overgrote deel van de opschriften op de borden betreft bijbelteksten. Daarnaast komen er teksten voor die op de geloofsleer betrekking hebben, de eredienst, het geestelijk leven en het catechetisch onderricht. Bij Van Swigchem en enkele andere auteurs² vindt men voorbeelden van deze borden, maar een overzicht en systematische beschrijving ontbreekt tot nu toe. De meeste borden vindt men in kerken in Holland, Zeeland, Utrecht en het rivierengebied. Elders komen ze veel minder voor. Zo ontbreken ze bijna geheel in Groningen en Drenthe. Friesland vormt in deze een overgang tussen Holland en Groningen.

¹ C.A. VAN SWIGCHEM & T. BROUWER & W. VAN OS: *Een huis voor het Woord. Het protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* ('s-Gravenhage 1984) 131.

² C.A. VAN SWIGCHEM: *Een blik in de Nederlandse kerkgebouwen na de ingebruikneming voor de protestantse eredienst* (Den Haag 1970) 10vv. VAN SWIGCHEM: *Een huis voor het Woord*, 268-281. W. OOSTERHOF: *Niet door stomme beelden. Het beeldenverbod in de hervormde traditie* (Gorinchem 1991) 43-49. R. STEENSMA: *Verbeeld vertrouwen, De mens tussen kruishout en doodskop* (Baarn 1974) 130-135.

Het tiengebodenbord

De meest voorkomende tekst op de borden is die van de Tien Geboden en dit geldt zowel voor de kerken in westelijk en midden Nederland, als in Friesland. In Friesland vinden we nog ongeveer 20 dergelijke borden, deels uit de 17de, deels uit de 18de eeuw, met fraaie exemplaren in: Bolsward (ca. 1600), Cornjum (ca. 1605), Sneek (ca. 1632), IJlst (vóór 1637), Joure (1648), Kimsward (ca. 1695), Harlingen (17de eeuw), Oosterbierum (begin 18de eeuw) en Spannum (1729). Op sommige borden is ook Mozes afgebeeld.

De grote betekenis die aan dit bord werd toegekend blijkt ook uit de plaats waar het werd opgehangen: bij voorkeur op het koorhek waar in de rooms-katholieke tijd meestal een beeld van de gekruisigde Christus was aangebracht. Die plaats was over het algemeen in het volle zicht van de kerk-gangers en in verschillende kerken werd in het koor het avondmaal gevierd. Inhoudelijk is van een dualiteit sprake. In theorie moest de wet tot Christus leiden, maar in praktijk was Christus dikwijls niet alleen letterlijk vervangen door de wet maar ook in de geloofsbeleving³. Verschillende Friese kerken hebben een koorhek met een tiengebodenbord gehad⁴, maar alleen in Kimsward bleef deze situatie bewaard, waar hek en bord van ca. 1695 dateren.

Een opvallend geheel vinden we in de kerk te Oudkerk⁵. Daar staat in het koor een bank met in het achterschot de wapens en initialen van Scipio Meckama van Aylua en zijn vrouw Luts van Eysinga, gehuwd in 1656. Boven de bank zijn de Tien Geboden met gouden letters geschilderd op een zwarte achtergrond en beide tafels zijn gevat tussen gecanneleerde zuilen. Het geheel wordt bekroond door een schilderij van Mozes met de wetstafels, daterend uit 1637. Waar eertijds een altaar stond met een retabel waarop waarschijnlijk het lijden van Christus was uitgebeeld staat nu een herenbank met als 'retabel' de Tien Geboden.

Een veel voorkomende combinatie van borden was die met de Tien Geboden, het Credo en het Onze Vader, de drieslag van gebod, geloof en gebed⁶. In Friesland bleef alleen in de kerk van Cornjum een dergelijke combinatie bewaard. Alle drie borden stammen uit het begin van de 17de eeuw en zijn voorzien van de familiewapens van de leden van een plaatselijk adellijk ge-

³ De schets die Van Swigchem geeft (*Een huis voor het Woord*, 279) gaat te veel uit van de theologische theorie en te weinig van de praxis, waarin vaak een sterk accent op de wet lag.

⁴ S. TEN HOEVE: *De preekkerk*, in S. TEN HOEVE & G. P. KARSTKAREL & R. STEENSMA (red.): *Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik* (Baarn 1985) 96v.

⁵ Oudkerk heeft sinds enige jaren weer zijn oorspronkelijke Friese naam terug gekregen en heet nu officieel Âldtsjerk. Ook enkele andere plaatsen die in dit artikel ter sprake komen hebben nu een officiële benaming in het Fries, bijv. Grouw (nu: Grou), Hardegarijp (nu: Hurdegaryp) en Oldeboorn (nu: Aldeboarn). Omwille van de lezers die het Fries niet beheersen zijn hier nog de oude Nederlandse namen gebruikt.

⁶ Vgl. VAN SWIGCHEM: *Een huis voor het Woord*, 281.

slacht. De kerk te Kimsward bezit naast het tiengebodenbord een bord met het Credo.

De wet als spiegel van de vervloeking

In de kerk van Grouw hangt een groot bord uit 1654 met naam en wapen van Carel van Roorda, grietman over Idaerderadeel⁷. Het bord toont op de linkerhelft Jezus' samenvatting van de wet:

Summa Legis. Ghy sult lief hebben den Heere uwen Godt met geheel uw herte, ende met geheel uwe ziele ende met geheel uw verstant. Ende ghy sult uwen naesten lief hebben als u selven. Mat. 22.37.39.

Op de rechterhelft staat:

Ct. (= *Contractio of samenvatting*) Euangelij. Want alsoo lief heeft Godt de werelt gehadt, dat hy synen eenigh geborenen Sone gegeven heeft, op dat een yegelyck die in hem gelooft, niet en verderve, maer het eewige leven hebbe. Ioan. 3.16.

Deze teksten zijn op zich niet bijzonder. Het betreft de hoofdsom der wet en de kern van het evangelie. Wel bijzonder zijn echter de beide latijnse teksten onderaan. Onder de hoofdsom der wet staat "*Lex speculum maledictionis*".⁸ Het woord 'maledictio' voert ons terug naar Calvijn. Deze schreef in zijn *Institutio* (1559):

Ita lex instar est speculi cuiusdam, in quo nostram impotentiam, tum ex hac iniquitatem, postremo ex utraque maledictionem contemplamur; quemadmodum oris nostris maculas speculum nobis repraesentat. Quem enim ad sequendam iustitiam destituit facultas, hic in luto peccatorum haereat defixus necesse est. Peccatum continuo maledictio sequitur.⁹

⁷ Het plaatsen van tekstborden in de kerken van zijn grietenij is kennelijk door Carel van Roorda gestimuleerd. In de kerk van Warga hing een bord met een opschrift gelijk aan dat in Grouw, eveneens daterend uit 1654 met de naam Hessel van Popma, een plaatselijke edelman. Hiervan bleef alleen een tekening in Fries Museum bewaard. In de kerk van Idaard hangt tegen de zuidmuur een bord met een tekst over het zingen, waarschijnlijk uit dezelfde periode, hetgeen misschien ook geldt voor een bord in de kerk te Wartena met de woorden van Ps 95, 6.

⁸ In mijn studie 'Het Friese kerkinterieur. Geloof, dood en adel in monumentale beeldtaal' (Leeuwarden, 1995, p. 91) had ik 'maledictio' volgens klassiek taalgebruik vertaald met 'kwaadspreken', echter in de context van de 17de eeuwse gereformeerde theologie had het vertaald moeten worden met 'vervloeking'. Ik ben mijn goede vriend ds. J.F.N. van Harreveld dankbaar dat hij mij op deze foute vertaling heeft gewezen en tegelijk de plaats bij Calvijn heeft genoemd die hier van toepassing is.

⁹ Ioannis CALVINI: *Institutionis christianae religionis*, ed. 1559, lib. II, cap. VII, in *Opera quae supersunt omnia*, ed. G. BAUM & E. CUNITZ & E. REUSS, vol. II (Brunsvigae, 1864) col. 258.

Zo is de wet als een spiegel, waarin wij onze onmacht, en verder uit deze onze ongerechtigheid en tenslotte uit beide onze vervloeking aanschouwen; evenals een spiegel ons de vlekken van ons gelaat doet zien. Want hij, wie het vermogen ontbreekt tot het navolgen der gerechtigheid, moet wel in het slijk der zonde vast blijven steken. En op de zonde volgt terstond de vervloeking.¹⁰

Enige regels verder vervolgt Calvijn:

Dat nu ons aller ongerechtigheid en verdoemenis door het getuigenis der wet verze-
geld wordt, geschiedt niet (namelijk wanneer wij naar behoren vordering in haar
maken), opdat wij in wanhoop zouden bezwijken en, de moed opgevend, in het
verderf zouden storten. Zeker, de verworpenen worden op die manier daardoor
verdorven, maar dat is wegens de hardnekkigheid van hun gemoed. Maar bij de
kinderen Gods moet de bedoeling der onderwijzing een andere zijn. De apostel
getuigt wel, dat wij door het oordeel der wet verdoemd zijn (Rom. 3,19), "opdat alle
mond gestopt worde, en de gehele wereld voor God verdoemelijk zij". Dezelfde leert
echter elders (Rom. 11,32), dat God allen onder de ongehoorzaamheid besloten heeft,
niet om hen te vernietigen of te laten omkomen, maar opdat hij hun allen zou
barmhartig zijn. En wel opdat ze, na de dwaze meening omtrent hun eigen kracht te
hebben laten varen, zouden inzien, dat ze alleen door Gods hand staan en staande
blijven, opdat ze naakt en ledig tot zijn barmhartigheid zouden vluchten, op haar
geheel steunen, in haar zich geheel verbergen en haar alleen voor hun gerechtigheid
en verdiensten zouden aangrijpen, welke in Christus voor allen ter beschikking is, die
haar met een waar geloof begeren en verwachten. Want God verschijnt in de geboden
der wet als een beloner slechts van de volmaakte gerechtigheid, waarvan wij allen
verstoken zijn, maar daarentegen als een gestreng rechter der misdaden. In Christus
echter schittert zijn aangezicht vol van genade en zachtmoedigheid, ook voor ellendi-
ge en onwaardige zondaren.¹¹

Met deze tekst van Calvijn komen we bij het vraagstuk van de verhouding
tussen zonde en genade of: tussen wet en evangelie. Het is een vraagstuk dat
de gereformeerden in de 17de en 18de eeuw veel bezig hield en de neerslag
daarvan vinden we niet alleen in Grouw, want in verscheidene Friese kerken
herinneren beeldende voorstellingen aan deze thematiek.

De verhouding tussen wet en evangelie.

In de kerk van het Zeeuwse Tholen hangt een bord met de Tien Geboden dat
dateert uit 1581, dus slechts enkele jaren na de hervorming in Zeeland. Aan
de achterkant van het bord liet men enige teksten schilderen die betrekking
hebben op de verhouding tussen wet en evangelie: "Want het eijnde der wet is

¹⁰ Johannes CALVIJN: *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, uit het Latijn vertaald door A. SIZOO (Delft 1956³) I, 370.

¹¹ SIZOO, a.w. I, 372.

Christus tot rechtvaardicheyt eenen iegeliken die gelooft" ("Want Christus is het einde der wet, tot gerechtigheid voor een ieder die gelooft", Rom 10, 4) en "Want door de wet coemt de bekenninghe der sonden" ("Want wet doet zonde kennen", Rom 3, 20).¹² Dit bord maakt duidelijk dat men zich in het gereformeerd protestantisme in Nederland al vroeg heeft beziggehouden met de vraag naar de verhouding tussen wet en evangelie. Ook in de katholieke tijd voorafgaand aan de reformatie gebeurde dat, maar nadien heeft het veel meer nadruk gekregen.

Als we naar auteurs zoeken die hierbij een rol hebben gespeeld is het in de eerste plaats van belang opnieuw na te gaan wat hierover is geschreven door Calvijn, die in belangrijke mate de gereformeerde theologen inspireerde. In zijn commentaar bij Romeinen 3, 20 wijst Calvijn er op

dat ons door de wet geen gerechtigheid wordt aangebracht, omdat zij ons overtuigt van zonde en verdoemenis. In zichzelf is zij weliswaar, omdat zij onderwijst tot rechtvaardigheid, een weg tot zaligheid, onze verdorvenheid en slechtheid evenwel verhinderen dat zij in dit opzicht enig nut doet.¹³

Volgens W.H. Velema,¹⁴ die een studie over dit onderwerp schreef, doet juist de veroordelende werking van de wet zien dat er wat anders nodig is om gerechtigheid voor God te verkrijgen en dat is het evangelie.

Calvijn wijst er op dat de wet een zonde-onthullende werking heeft en de mens tot Christus wil leiden. Bij Galaten 3, 19, "Waartoe dient dan de wet? Om de overtredingen te doen blijken is zij er bij gevoegd", merkt Calvijn op:

dat de wet gegeven is om de overtreding openbaar te maken, en alzoo de mens te dwingen tot de erkenning van hun schuld. Zoo is dan de wet gekomen, en heeft de slapenden wakker gemaakt; want dit is ware voorbereiding tot Christus.¹⁵

Een soortgelijk commentaar geeft Calvijn bij Galaten 3, 24: "De wet is dus een tuchtmeester voor ons geweest tot Christus, opdat wij uit geloof gerechtvaardigd zouden worden", waar hij opmerkt: "Kortom de ganse wet was niet anders dan menigerlei oefening, waardoor zij, die zich daarin oefenden, als met de hand tot Christus geleid werden".¹⁶

Wet en evangelie horen bijeen, of om nog eens te wijzen op Galaten 3, 24: de

¹² R. STEENSMA: *Verbeeld vertrouwen* (Baarn 1974) 13.

¹³ W.H. VELEMA: *Wet en evangelie* (Kampen 1987) 44v.

¹⁴ VELEMA, *Wet en evangelie* 45.

¹⁵ VELEMA: *Wet en evangelie* 48.

¹⁶ VELEMA: *Wet en evangelie* 49.

wet leidt tot Christus opdat wij uit geloof gerechtvaardigd zouden worden. De vraag die velen heeft bezig gehouden is of het hierbij om een chronologisch bepaalde volgorde gaat met eerst kennis van ellende door de wet en daarna kennis van vergeving door het evangelie, dan wel dat er een eenheid is van wet en evangelie in een voortgaande wisselwerking.

Bij Calvijn vinden we uitspraken die tenderen naar het eerste, de chronologische volgorde:

De haat jegens de zonde, die het begin is van de boetvaardigheid opent voor ons de toegang tot de kennis van Christus, die zich aan geen anderen vertoont dan aan ellendige en terneergeslagen zondaren, die zuchten, bekommerd en belast zijn, hongeren en dorsten en van smart en ellende wegkruipen.¹⁷

Indien wij slechts op de wet zien, kunnen wij niet anders dan de moed laten zinken, in verwarring geraten en wanhopen, daar wij door haar alleen worden verdoemd en vervloekt.

Juist de wet toont de gerechtigheid Gods aan, die welke alleen God aangenaam is. Zij herinnert iedereen aan zijn eigen ongerechtigheden en stelt hem daarvan in kennis, en tenslotte overtuigt en veroordeelt zij hem.

Zo is de wet een spiegel waarin wij onze onmacht en verder uit deze onze ongerechtigheid, en tenslotte uit beide onze vervloeking aanschouwen.¹⁸

Volgens Velema wil Calvijn echter niets weten van een schematische volgorde. Hij wijst¹⁹ daarbij op uitspraken als:

Wanneer wij zeggen dat de oorsprong der boetvaardigheid in het geloof ligt, dromen wij toch niet van een tijdsruimte, in welke het geloof bezig is te baren, maar wij willen alleen aantonen, dat de mens zich niet met ernst op de boetvaardigheid kan toeleggen, tenzij hij weet dat hij God toebehoort. En niemand is waarlijk overtuigd God toe te behoren, dan alleen hij, die eerst zijn genade heeft aangegrepen.

De boetvaardigheid volgt niet alleen terstond op het geloof, maar wordt ook daaruit geboren.

Velema wijst er op dat bij Calvijn de boetvaardigheid verwekt, gemotiveerd en gestimuleerd wordt door de prediking van het evangelie.

Het is dus mogelijk bij Calvijn zowel uitspraken te vinden die op de schematische volgorde wijzen als andere die deze relativiseren. Bij de schrijvers van de Nadere Reformatie uit de 17de eeuw heeft deze problematiek dikwijls een rol gespeeld en de geschriften van velen van hen waren onder de gereformeerden zeer verbreid. Te denken valt daarbij aan: Wilhelmus à Brakel²⁰

¹⁷ VELEMA: *Wet en evangelie* 150.

¹⁸ VELEMA: *Wet en evangelie* 151.

¹⁹ VELEMA: *Wet en evangelie* 151.

²⁰ Wilhelmus à Brakel was predikant in Exmorra, Staveren, Harlingen en Leeuwarden.

(1635-1711), Jodocus van Lodenstein 1620-1677), Wilhelmus Schortinghuis (1700-1750) en Willem Teellinck (1579-1629). Bij verschillende van hen wordt duidelijk de nadruk gelegd op de volgorde van eerst de wet en daarna het evangelie.²¹

Een voorbeeld daarvan is Th. van der Groe (1705-1784):

Ieder uitverkorene heeft hier bijna eenen bijzonderen weg, op welken hij tot bekeering gebragt wordt, doch dit kunnen wij ervan zeggen, dat de gemeesten weg, waarop de meesten bekeerd worden, is door de samenvoeging van wet en evangelium. Des Heeren geest komt door de prediking van de wet, den zorgenloosen zondaar uit zijnen diepen zondenslaap wekken, hem van het gevaar en de verkeerdheid zijns wegs overtuigen, zoodat hij daardoor diep in het hart gewond, geprikkeld, verslagen en verbrijzeld wordt: deze overtuiging van de wet komt den zondaar van trap tot trap vernederen, zijn steenen hart verbreken, hem van zichzelf ontblooten, van zijn sterkte berooven en hem zoo allengskens voor de genade der bekeering prepareren en vatbaar maken, hetwelk, als het genoeg geschiedt, en den zondaar nu genoeg verootmoedigd en handelbaar voor den Heere gemaakt is, dan komt God met de prediking des euangeliums en haalt daardoor den overtuigden zondaar nu voorts geheel tot Hem over, hem ontdekkende den beminnelijken weg van zaligheid, door den gekruisten middelaar Christus Jezus, en dat al van tijd tot tijd klaarder en levendiger, tot dat de zondaar ten laatste zichzelf geheel gevangen geeft aan God in Christus en zich van den Heere op zijne wijze laat zaligen en bekeeren.²²

T. Brienens merkt in zijn studie over dit onderwerp op dat niet duidelijker gezegd kan worden, hoe in de prediking van de Nadere Reformatie de verhouding wet en evangelie uiteindelijk functioneerde²³. Brienens tekent hierbij aan dat het na-elkaar van wet en evangelie aan de classificering van de hoorders een noodwendige tijds- en heilsordelijke structuur gaf:

In het verlengde hiervan ligt zelfs de overtuiging, dat ieder deze zelfde weg en stadia doormoet, namelijk: ontdekking, verbrijzeling, overtuiging, wanhoop aan zichzelf, enig gezicht op de mogelijkheid van redding, begeerte naar de verlossing in Christus, toevlucht tot Hem, verzoek op gratie, overgave aan en omhelzing van de dierbare Heiland, meerdere kennis van en oefening met Hem, verzegeling door de Heilige

²¹ Over de theologen van de Nadere Reformatie is veel literatuur voorhanden. Een goed overzicht vindt men in C. GRAAFLAND: *De zekerheid van het geloof. Een onderzoek naar de geloofsbeschouwing van enige vertegenwoordigers van Reformatie en Nadere Reformatie* (Wageningen 1961). Daarnaast kan gewezen worden op: T. BRIENEN: *De prediking van de Nadere Reformatie. Een onderzoek naar het gebruik van de klassifikatie-methode binnen de prediking van de Nadere Reformatie* (Amsterdam 1981). T. BRIENEN e.a.: *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar voornaamste vertegenwoordigers* ('s-Gravenhage 1986). T. BRIENEN e.a. (red.): *Figuren en thema's van de Nadere Reformatie* (Deel 1 en 2, Kampen 1987 en 1990). K. EXALTO: *Beleefd Geloof. Acht schetsen van gereformeerde theologen uit de 17de eeuw* (Amsterdam 1974).

²² BRIENEN: *De prediking van de Nadere Reformatie* 266v.

²³ BRIENEN: *De prediking van de Nadere Reformatie* 267.

Geest.

Het is deze geloofsweg die voortdurend aan de gemeente werd voorgehouden en de op dit terrein deskundige C. Graafland is van oordeel dat men zover ging dat elke prediking, die van dit patroon afweek, als onbijbels en ongereformeerd werd afgewezen²⁴. Terecht stelt Brien en dan ook de vraag of de prediking van de Nadere Reformatie hiermee niet verviel tot wetticisme. Hierbij moet in het oog gehouden worden dat in de praktijk van het kerkelijk leven de inhoud van de preken een veel grotere rol speelde dan de theologische theorie van Calvijn.

Een grote invloed op het gereformeerd geloofsleven in Nederland heeft de Heidelberger Catechismus gehad, die in 1563 werd samengesteld door Zacharias Ursinus en Caspar Olevianus. De catechismus moest volgens de kerkorde in de zondagmiddagdienst behandeld worden, terwijl hij ook op de catechese werd onderwezen. Vele generaties zijn er mee opgegroeid. In deze Heidelberger Catechismus is wel duidelijk sprake van de genoemde volgorde. Vraag 2 luidt²⁵: 'Hoe veel stukken zijn u nodig te weten, opdat gij in dezen troost (d.i. dat ik Jezus Christus eigen ben) zalig leven en sterven moogt?' Antwoord: 'Drie stukken. Ten eerste: hoe groot mijn zonde en ellende zij. Ten andere: hoe ik van alle mijn zonden en ellende verlost worde. En ten derde: hoe ik Gode voor zulke verlossing zal dankbaar zijn'. In vraag en antwoord 3 tot en met 11 wordt de ellende nader uitgewerkt, in vraag en antwoord 12 tot en met 85 de verlossing en in vraag en antwoord 86 tot en met 129 de dankbaarheid. De gehele catechismus bestaat aldus uit deze drie delen: ellende, verlossing en dankbaarheid.

In het derde deel worden de Tien Geboden behandeld met als afsluitende vraag (115):

Waarom laat ons dan God zo scherpelijk de tien geboden prediken, zo ze toch niemand in dit leven houden kan?

Eerstelijk, opdat wij ons leven lang onzen zondigen aard hoe langer hoe meer leren kennen, en des te begeriger zijn, om de vergeving der zonden en de gerechtigheid in Christus te zoeken. Daarna, opdat wij zonder onderlaten ons benaastigen, en God bidden om de genade des Heiligen Geestes, opdat wij langs zo meer naar het evenbeeld Gods vernieuwd worden, totdat wij tot deze voorgestelde volkomenheid na dit leven geraken.

Volgens Graafland²⁶ heeft de prediking van de strakke volgorde wet-evangelie haar oorsprong in een bepaalde interpretatie van Heidelberger Catechis-

²⁴ C. GRAAFLAND: *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking* (Woerden 1965) 58.

²⁵ De tekst is hier ontleend aan: 'Catechismus of onderwijzing in de christelijke leer', in *Psalmen en gezangen voor den eredienst*, Amsterdam 1938.

²⁶ GRAAFLAND: *Verschuivingen in de Gereformeerde Bondsprediking* 60.

mus. Men wees daarbij op de volgorde van zondag 2 tot en met 5 waarin duidelijk eerst van de ontdekking der zonde door de wet wordt gesproken om daarna te wijzen op de verzoening en verlossing door Christus. Volgens Graafland is dit een onjuiste interpretatie van de catechismus omdat daarin niet een temporele orde voorop staat maar een theologische orde. Dat men toch voortdurend de tijdsvolgorde erin heeft willen lezen komt, zo zegt Graafland, omdat de catechismus-interpretatie onder sterke Lutherse invloed heeft gestaan en het Lutheranisme altijd sterk de wet aan het evangelie liet voorafgaan.²⁷

De teksten van preken, catechismus en theologische beschouwingen wijzen op een intensieve bezinning op het vraagstuk van de verhouding tussen wet en evangelie in het gereformeerd protestantisme van de 17de en 18de eeuw, hetgeen weerspiegeld wordt in tekstborden en beeldende voorstellingen in kerken.²⁸ Het ging hierbij om de vraag hoe de zondige mens door Christus zalig zou kunnen worden en niet aan de eeuwige verdoemenis overgeleverd zou zijn. De vrees voor dood en hel speelde daarbij een niet geringe rol. In de katholieke tijd vóór de Reformatie kwam deze vrees en het daarmee samenhangende gedachtenpatroon met name tot uitdrukking in de preken over en beeldende voorstellingen van het laatste oordeel, dat in zeer veel kerken en kerkportalen was afgebeeld. In zekere zin kan men de voorstelling van wet en evangelie beschouwen als de protestantse pendant van het laatste oordeel.

Voorstellingen van wet en evangelie in Friese kerken

Tot nu toe vond ik 18 voorstellingen van 'wet en evangelie' in Friese kerken, maar dit aantal kan bij nader onderzoek van met name orgelfronten en herebanken nog groter worden.

Augsbuurt, preekstoel uit ca. 1668 met op het voorpaneel Mozes en Aäron bij de ark met de wetstafels (afb. 4).

Beers, preekstoel uit 1759 met op het tweede paneel de allegorische figuur van het Geloof met wetstafels en evangeliësymbolen (afb. 5).

Hardegarijp, preekstoel uit 1670 met op het eerste paneel de ark met de wetstafels en op de andere de vier evangelisten (afb. 6).

²⁷ GRAAFLAND: *Verschuivingen* 61. Men zie over het verschil tussen Luther en Calvijn J. VAN GENDEREN: Luthers visie op wet en evangelie met name in het grote commentaar op de Brief aan de Galaten, in W. BALKE e.a.: *Luther en het gereformeerd protestantisme* ('s-Gravenhage 1982) 249-282.

²⁸ Het vraagstuk kreeg in de 19de en 20ste eeuw minder nadruk maar bleef duidelijk aanwezig. Zo is het titelblad van de uitgave van de Statenvertaling van de bijbel uit 1864 bij Swaan in Arnhem voorzien van de voorstelling wet en evangelie in de figuren van Mozes en Christus met verwijzing naar Johannes 1, 17.

Kollum, herenbank uit 1768 met op de zijpanelen wetstafels en evangelieboek.
Langezwaag, preekstoel van ca. 1781 met op het eerste paneel wetstafels en evangeliesymboliek.

Langweer, preekstoel uit 1648 met op het voorpaneel wetstafels en evangeliesymbolen (afb. 7).

Lemmer, preekstoel uit 1745 met op het voorpaneel symbolen van wet en evangelie (afb. 8).

Oldeboorn, op het orgel uit 1779 staat de allegorische figuur van het Geloof met wetsrol en evangeliesymbolen.

Olterterp, preekstoel uit 1780 met Mozes met de wetstafels op het eerste paneel en de vier evangelisten op de andere panelen (afb. 9).

Oosterbierum, op de overhuiving van een herenbank staat een engel met de wetstafels en daarboven een engel met "EUANGELY" op een banderol. Het geheel dateert waarschijnlijk uit de 18de eeuw en heeft deel uitgemaakt van een koorhek.

Oostrum, preekstoel uit 1762 met op het voorpaneel de allegorische figuur van het Geloof met wetstafels, boek, fakkel en helm.

Oudkerk, het snijwerk van het achtershot van de Sminiabank uit 1700 toont vijf engeltjes waarvan een de wetstafels vasthoudt. In het plafond van de bank is het evangelieboek gesneden, omgeven door de ouroboros en tegen de achtergrond van de hoorn des overvloeds

Rauwerd, preekstoel uit het derde kwart van de 18de eeuw met op het tweede paneel de allegorische figuur van het Geloof met wetstafels, boek, fakkel en helm.

Sexbierum, preekstoel uit 1768 met op het tweede paneel de allegorische voorstelling van het Geloof met wetstafels en evangeliesymbolen (afb. 10).

St. Anna Parochie, preekstoel van ca. 1690 met bij de trap de allegorische figuren van de wet en het evangelie.

St. Anna Parochie, ingangspartij van een grafkapel uit 1686 met verschillende symbolen van de wet en het evangelie.

Workum, preekstoel uit 1718 met op het tweede paneel Mozes met de wetstafels en een wonder van Jezus.

Wijnjeterp, preekstoel uit 1778 met op het voorpaneel Mozes met de wetstafels en op de andere panelen de vier evangelisten.

Bij deze voorstellingen zijn de volgende aantekeningen te maken. Op twee preekstoelen is de wet in de vorm van wetstafels verbonden met de verbondsark, bij uitstek het symbool van het oude verbond. De ark stond in het heilige der heilige van de tempel in Jeruzalem en in de ark werden de twee stenen wetstafels bewaard die Mozes er op de Horeb in gelegd had. Alleen de hogepriester mocht op de grote verzoendag de ark naderen, want het was de plaats waar de Heer zelf aanwezig was:

En Ik zal dáár met u samenkomen en van het verzoendeksel af, tussen de beide cherubs op de ark der getuigenis, over alles met u spreken wat Ik u voor de Israëlieten

gebieden zal.²⁹

De afbeelding op de preekstoel (1670) in Hardegarijp toont de ark op een voetstuk met een voorstelling van het offer van Abraham, terwijl op het deksel tussen de kopjes van de cherubs een voorwerp afgebeeld is dat lijkt op een lamp waar de vlammen uitslaan, aldus duidend op Gods aanwezigheid. Daarachter zien we twee wetstafels. Aan weerskanten hangt een gordijn: het is geopend en geeft zicht op het heilige dat normaal niet gezien mag worden. Die heiligheid wordt geaccentueerd door de troonhemel boven de ark. Op de andere panelen van de preekstoel zijn de symbolen van de vier evangelisten afgebeeld. Uit dezelfde tijd stamt de voorstelling op de preekstoel (ca. 1668) in Augsbuurt, waar de ark aan de voorzijde een draagstok heeft en twee cherubskopjes aan de bovenzijde. Boven de ark zijn de wetstafels afgebeeld met daarop: "de Thien geboden". Zij worden vastgehouden door Aäron en Mozes. Het evangelie is niet afgebeeld maar de voorstelling bevindt zich pal onder de lezenaar met de bijbel, dus ook met het Nieuwe Testament.

In Hardegarijp is het evangelie weergegeven door de symbolen van de vier evangelisten, wat hier forse gestalten zijn die ieder een paneel vullen. In twee andere kerken vinden we een preekstoel met een paneel waarop Mozes met de wetstafels is te zien, terwijl op de andere vier panelen de evangelisten met hun symbolen afgebeeld zijn. Het betreft de preekstoelen in Wijnjeterp (1778) en Olterterp (1780), beide uit dezelfde tijd en in dezelfde streek van Friesland. Opvallend is de plaats van Mozes in Wijnjeterp: 'levensgroot' op het voorpaneel.

Bij drie voorstellingen wordt de tegenstelling tussen de wet en het evangelie beklemtoond. Boven de ingang tot de grafkapel voor Willem van Haren in de kerk te St. Anna Parochie is een gesneden kuifstuk (1686) vol symboliek aangebracht waarin het negatieve van de wet en het oude verbond wordt geaccentueerd en het positieve van het evangelie en nieuwe verbond. In het midden staat de pelikaan die zijn jongen voedt met zijn eigen bloed: beeld van Christus die zich zelf offert. Boven hem een opengeslagen boek in een ring: de bijbel. Rechts van de pelikaan/Christus (van Christus uit gezien de linker of slechte zijde) beelden van het oude verbond en de dood: de slang met appel bij een doodskop, de wetstafels, een vlamptop en de zandloper. Links van Christus (voor hem de rechter of goede zijde): het evangelieboek, de hoorn des overvloeds, het lam Gods op het boek met de zeven zegels en een slang met de wereldbol. In dezelfde kerk staat op de trapleuning van de preekstoel (ca. 1690) onderaan een figuur met wetstafels en bovenaan een figuur met boek en bazuin. Of de eerste te duiden is als Mozes of als een allegorische figuur is niet duidelijk. De preekstoel te Workum uit 1718 heeft vijf bijbelse voorstellingen die alle de bevrijdende kracht van het evangelie in beeld brengen. Het tweede paneel toont de genezing van een verkromde vrouw door Jezus (Lc 13, 10-17) die daarbij zegt: *Vrouw, gij zijt verlost van uw*

²⁹ De ark wordt beschreven in Exodus 25.

zwakheid. Op de achtergrond is Mozes te zien die op de wetstafels wijst, hetgeen duidt op het protest van de overste der synagoge tegen de genezing op de sabbat, ofwel de tegenstelling tussen wet en evangelie.

Uit het midden van de 18de eeuw dateren twee rijk gesneden preekstoelen met de allegorische figuren van Geloof, Hoop en Liefde. Opvallend hierbij is dat de figuur van het Geloof naast wetstafels en evangelieboek verschillende andere geloofssymbolen heeft die alle bij het geloof van het nieuwe verbond, dus bij het evangelie horen. Het evangelie is dominant. De allegorische figuur van het Geloof op de preekstoel te Beers (1759) heeft in haar linkerhand de wetstafels en in haar rechterhand het evangelieboek. Deze plaatsing is niet toevallig want links is van oudsher in de iconografie de slechte kant en rechts de goede kant, zoals in de voorstelling van het laatste oordeel zich de hemel aan de rechterkant van Christus bevindt en de hel aan zijn linkerkant. De rechterhand steunt op een korintisch kapiteel dat samen met een beker en met brood (tekenen van het avondmaal) rust op een voetstuk met de alpha en de omega (begin en einde). Tegenover de griekse alpha en omega staan op de wetstafels de eerste tien letters van het hebreeuwse alfabet als aanduiding van de tien geboden. De geloofssymboliek wordt gecompleteerd door een brandend hart. Verwantschap met deze voorstelling vinden in Oldeboorn³⁰ waar op het orgel (1779) een allegorische figuur van het Geloof staat met in de linkerhand de wetsrol met letters van het hebreeuwse alfabet en in rechterhand een bijbel die opengeslagen is bij Psalm 119 vers 105. De bijbel steunt op een pilaar waartegen het schild van de geestelijke wapenrusting (Ef 6) is aangebracht. De rechervoet van de figuur staat op een steen met de Alpha en de Omega. Op de preekstoel te Sexbierum (1768) is het Geloof voorgesteld door de geestelijke wapenrusting uit Efeze 6, 13-17 waarvan uitgebeeld zijn het pantser der gerechtigheid en de helm des heils. Verder houdt zij in haar rechterhand een brandend hart en in haar linkerhand een boek met "Openb. Joh. cap. 14 vs. 6" alsmede de wetstafels. Aan haar voeten staat een bijbel. Op het voorpaneel van de preekstoel (1648) te Langweer zijn naast wetstafels en evangelieboek de helm des heils, het brandende hart alsmede plantensymbolen weergegeven. Helm en hart doen wel denken aan het evangelie maar minder sterk als in Beers en Sexbierum. De preekstoel (ca. 1781) te Langzwaag heeft op het eerste paneel een allegorische figuur met wetstafels en evangeliezuil in gelijkwaardige verhouding, maar deze heeft wel op het vijfde paneel een figuur met boek, brandend hart en 'Christus' op een driehoek zodat in het totaalbeeld van deze laat achttiende-eeuwse kansel het evangelie dominant is.

Evenwicht tussen de symboliek van wet en evangelie vinden we op de preekstoel (1745) te Lemmer. Het voorpaneel heeft als centrale figuur de bruid als symbool van de kerk. Boven haar hangt een wereldbol met de ouroboros. De bruid staat op een steen met het chi-rho-kruis boven een

³⁰ Gaarne betuig ik mijn dank aan L. van der Ven te Aldeboarn voor zijn hulp bij de analyse van deze moeilijk bereikbare voorstelling.

doodskop. Links van de bruid wijzen een altaar met offervuur en een putto met de wetstafels op het oude verbond; rechts duiden wijnkan, beker en brood en een putto met "evangelie" op het nieuwe verbond.

De conclusie is dat er een ontwikkeling valt waar te nemen waarbij in de 17de eeuw meer de nadruk ligt op de voorstelling van de wet en in de 18de meer op die van het evangelie.

Bord met vermaning tussen Mozes en Jezus

Het voorgaande wordt op een boeiende manier verduidelijkt door beeldende voorstellingen en tekstborden in de kerk van Longerhouw. Toen hier in 1757 een nieuwe kerk werd gebouwd kwam daarin een preekstoel die voor calvinistische begrippen op uitbundige manier met beeldende voorstellingen werd versierd. De vijf panelen tonen vijf episoden uit het leven en de wederkomst van Christus: geboorte, kruisiging, opstanding, hemelvaart en laatste oordeel. De voorstelling van de gekruisigde Christus en die als rechter in het laatste oordeel treft men slechts zelden aan in een protestantse kerk uit de 17de en 18de eeuw. In deze kerk hangen verder twee borden met opschriften uit dezelfde tijd. Het ene is een groot tiengebodenbord waarop ook Mozes is afgebeeld³¹ en het andere toont het volgende gedicht³².

DE BEZOLDIGING DER ZONDE IS DE DOOD
MAAR DE GENADEGIFTE GODS IS 'T EEUWIGE LEVEN
DOOR JEZUS CHRISTUS ONZEN HEER ROM VI, 23

ALWIE NAAR EIGEN LUSTEN HANDELT,
DIE WETE, OP GODS GETUIGENIS,
DAT HIJ DEN BREEDEN WEG BEWANDELT

³¹ Het tiengebodenbord en het bord met het gedicht waren tot de restauratie van 1985-'87 opgeborgen in de toren van het naburige Schettens waarmee Longerhouw één kerkelijke gemeente vormt. Men vond echter duidelijke aanwijzingen dat ze uit Longerhouw afkomstig waren en derhalve zijn ze daarheen terug gebracht. Zo staat op de achterkant van het tiengebodenbord: "Anno 1757 is dese kerk vernieuwt en dit bord opgeschildert 1762 als kerkvoogden waren S.S. Swerms en T. Jarigs". De kerk in Longerhouw werd in 1757 gebouwd terwijl die in Schettens uit 1877 stamt. Verder hing in Longerhouw achter het orgel nog steeds een tekstbord (Lc 2, 10-11) dat qua ornamentiek aansluit bij de andere twee. Het tiengebodenbord toont aan de achterzijde niet alleen een tekst maar ook de familiewapens van de kerkvoogden, de predikant en de grietman. Dit betekent dat het waarschijnlijk aan beide kanten zichtbaar is geweest. Mogelijk is er een koorhek geweest waar het op gestaan heeft, zoals dat ook elders in Friesland voorkwam (zie: S. TEN HOEVE: Het protestantse kerkinterieur, in: S. TEN HOEVE & G.P. KARSTKAREL & R. STEENSMA (red.): *Kerken in Friesland. Gebouwen, inrichting en gebruik*. [Baarn 1985] 97.)

³² Van 1743 tot 1785 was ds. Joh. Lantinga predikant van Longerhouw. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat hij de inspirator van het geheel geweest is, maar nadere gegevens over hem ontbreken.

DIE HÊEN LEIDT NAAR VERDOEMENIS,
 MAAR WILT GE, Ô IJDEL MENSCH, NA DEZEN,
 BIJ GOD EN CHRISTUS ZALIG WEZEN,
 DAN MOET DE ZONDE, ALS 'T VUILST VENIJN,
 IN U NIET MEER GEZETELD ZIJN;
 DAN MOET GE, ALS GROND VAN UW VERTROUWEN
 NIET OP UWE EIGEN DEUGDEN BOUWEN ,
 MAAR, ENKEL DOOR GENADE ALLEEN,
 IN CHRISTUS NAAR DEN HEMEL TRÊEN,
 DE HEER, NIET WIJ, MOET ONS BEWERKEN,
 DOOR WOORD EN GEEST: ZOO ZULLEN WIJ
 GEREED EN BLIJ
 UIT LIEFDE ALLEEN HET GOEDE WERKEN

In de kerk van Longerhouw werd de mens voor de keuze gesteld. Hij kon voor het bestaan “na dezen” de brede weg bewandelen naar de verdoemenis of met Christus “naar den hemel trêen”. Staande voor de keuze tussen zonde en genade had hij elke zondag het zicht op de tiengeboden van Mozes en de heilsdaden van Christus, ofwel op wet en evangelie. Opmerkelijk is het gebruik van het zwaar geladen woord “verdoemenis” als aanduiding van het tegenovergestelde van de zaligheid bij Christus. Verder wordt voor het zondige leven het beeld van de brede weg gebruikt, dat in de 18de en 19de eeuw veelvuldig werd afgebeeld op vrome prenten.

Samenvatting

1. Het meest voorkomende tekstbord in het protestantse kerkinterieur van de 17de en 18de eeuw is dat met de Tien Geboden. Het veelvuldig voorkomen van dit tekstbord en borden met aanverwante teksten houdt verband met het vraagstuk van de verhouding tussen wet en evangelie.
2. Het Nieuwe Testament leert dat de mens door de wet zijn zonden leert kennen en belijden en aldus tot Christus wordt geleid opdat hij uit geloof gerechtvaardigd zal worden. In de uitleg kwam dikwijls de vraag naar voren of het hierbij om een chronologisch bepaalde volgorde gaat met eerst kennis van ellende door de wet en daarna kennis van vergeving door het evangelie, dan wel dat er een eenheid is van wet en evangelie in een voortgaande wisselwerking.
3. In de prediking van de Nadere Reformatie, die veel invloed had in de 17de en eerste helft van de 18de eeuw, werd vaak eenzijdig de nadruk gelegd op de ellende van de mens en zijn zondigheid en was er vaak maar weinig ruimte voor verlossing en leven uit de genade.
4. De toevoeging van de woorden “Lex speculum maledictionis” (“de wet is

de spiegel van de vervloeking”) bij de samenvatting van de wet op een bord uit 1654 duidt op een eenzijdige beleving van de wet waarbij voorop stond dat de mens de verdoemenis deelachtig is.

5. De bezinning op de verhouding tussen wet en evangelie is niet specifiek voor de gereformeerde theologie van 17de en 18de eeuw, maar wel kenmerkend is de sterke nadruk die op dit vraagstuk werd gelegd en de eenzijdige nadruk op de zondigheid en het gevaar van verdoemd te zullen worden.

6. De beleving van dit thema wordt in het kerkinterieur niet alleen weerspiegeld door tiengebodenborden maar ook door beeldende voorstellingen waarvan er tenminste 18 in Friese kerken te vinden zijn, met name op preekstoelen. Daarbij lag in de 17de eeuw meer de nadruk op de voorstelling van de wet en in de 18de meer op die van het evangelie.

7. In zekere zin kan men de voorstelling van wet en evangelie beschouwen als de protestantse voortzetting van de voorstelling van het laatste oordeel, waarin ook dikwijls de nadruk lag op de hel met de verdoemde zondaren.

Summary

1. The most widespread ‘text plate’ in the Protestant church interior of the 17th and 18th centuries is that of the Ten Commandments. The fact that this plate and plates with related texts are so frequently found is associated with the problem of the connection between law and gospel.

2. The New Testament teaches that man learns to know and confess his sins by the law and in this way is led to Christ, so that he will be justified by faith. In the explanation many a time the question was brought up for discussion if it involves a chronological destined order with first knowledge of misery by the law and after that knowledge of forgiveness by the gospel, or if there is a unity of law and gospel in a continuing interaction.

3. In the preaching of the ‘Closer Reformation’, which had a great influence in the 17th and in the first part of the 18th centuries, in a one-sided way emphasis was often put on the misery of man and his sinfulness and there was but little room for redemption and living a life by the mercy of God.

4. The addition of the words “*Lex speculum maledictionis*” (“the law is the mirror of the anathema”) found with the summarizing of the law on a plate dating from 1654, points to a one-sided experience of the law at which the first matter of importance was that man participates in eternal death.

5. The reflection on the relation between law and gospel is not specific for the Calvinistic theology of the 17th and 18th centuries, but really characteristic is the great emphasis that was laid on this problem and the one-sided

emphasis on the sinfulness and the danger of being condemned to everlasting death.

6. The sensation of this theme is not only reflected in the church interior by the plates with the Ten Commandments on them, but also by expressive representations of which at least eighteen are to be found in Frisian churches, in particular on pulpits. It should be taken into consideration though, that in the 17th century the representation of the law was more emphasized and in the 18th century more accent was laid on the representation of the gospel.

7. In a sense the representation of law and gospel can be considered as the Protestant continuation of the Last Judgement, in which there was often an emphasis on hell with its sinners condemned to eternal death.

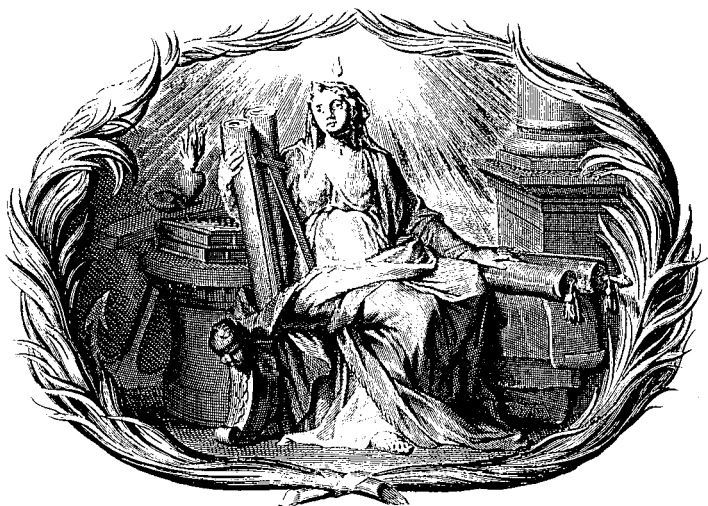
Dr. Regn. Steensma is docent voor kerkbouw en religieuze kunst aan de Theologische Faculteit van de Rijksuniversiteit Groningen. Correspondentieadres: Instituut voor Liturgiewetenschap, Nieuwe Kijk in 't Jatstraat 104, 9712 SL Groningen.

HISTORIE DES NIEUWEN TESTAMENTS,

Verrykt met veele
PRINTVERBEELDINGEN
In koper gefneeden.

*MET PRIVILEGIE VAN DE HEEREN STAATEN
VAN HOLLAND EN WESTFRIESLAND.*

TWEEDE DEEL.

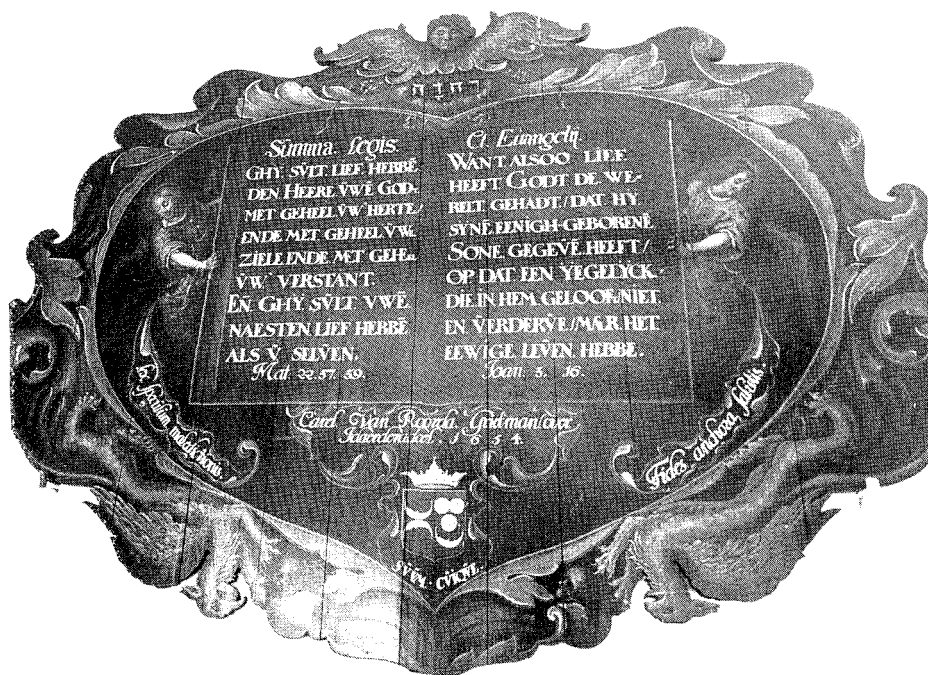

T'AMSTERDAM,
By PIETER MORTIER, Boekverkooper.
M. D C C.

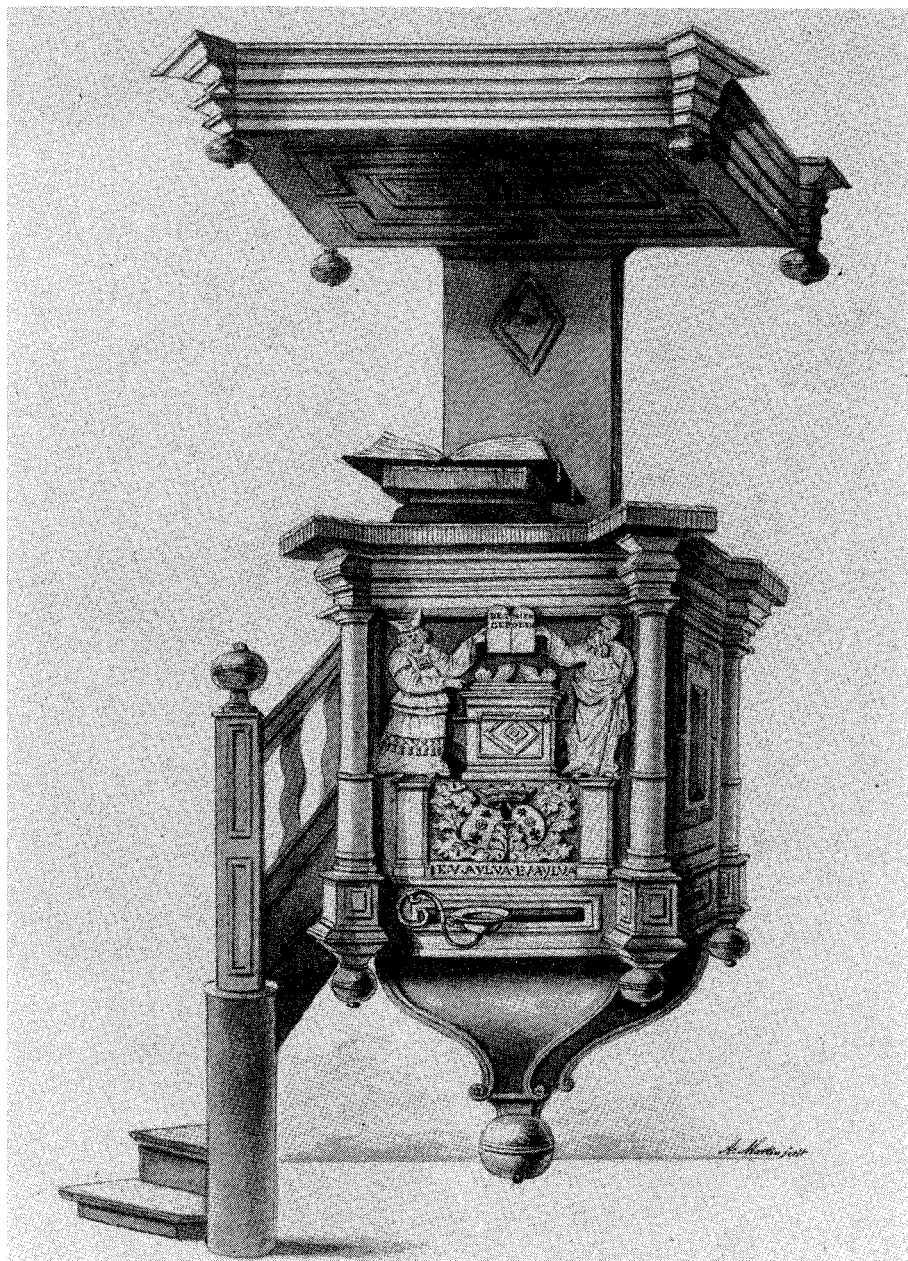
Afb.1. Titelblad van een uitgave van het Nieuwe Testament uit 1700 met een voorstelling van wet en evangelie. De allegorische figuur houdt in haar linkerhand de wetsrol en haar rechterhand twee papierrollen met daarbij de symbolen van geloof, hoop en liefde en twee boeken op een zuil.

Afb. 2. Titelblad van een uitgave van de bijbel uit 1864 met een voorstelling van wet en evangelie in de figuren van Mozes en Christus met verwijzing naar Johannes 1,17.

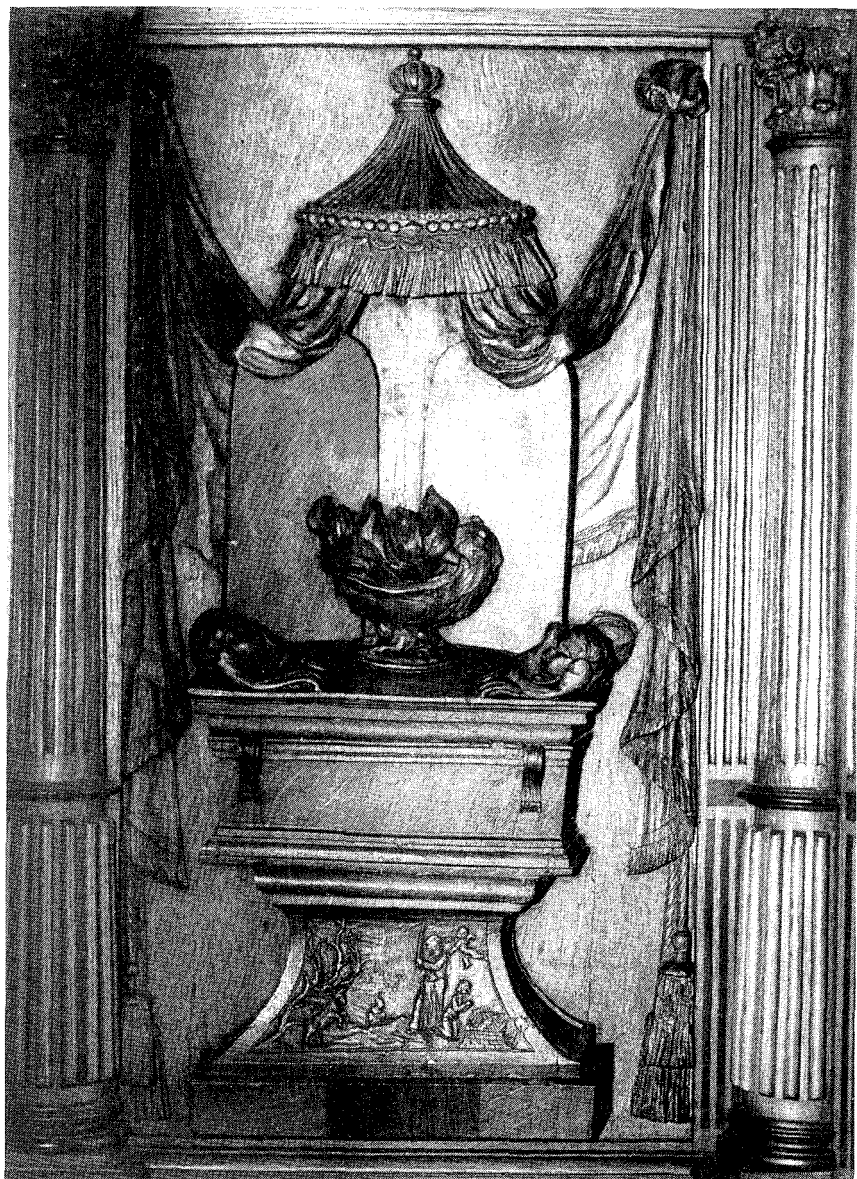
Afb. 3. Tekstbord in Grouw uit 1654 met naam en wapen van Carel van Roorda. Links de samenvatting van de wet uit Matteüs 22, 37-39 en *Lex speculum maledictionis*. “De wet is de spiegel van de vervloeking”; rechts “Want alsoo lief heeft Godt de werelt gehadt...” (Joh 3, 16) en *Fides anchora salutis*. “Het geloof is het anker van het heil”.

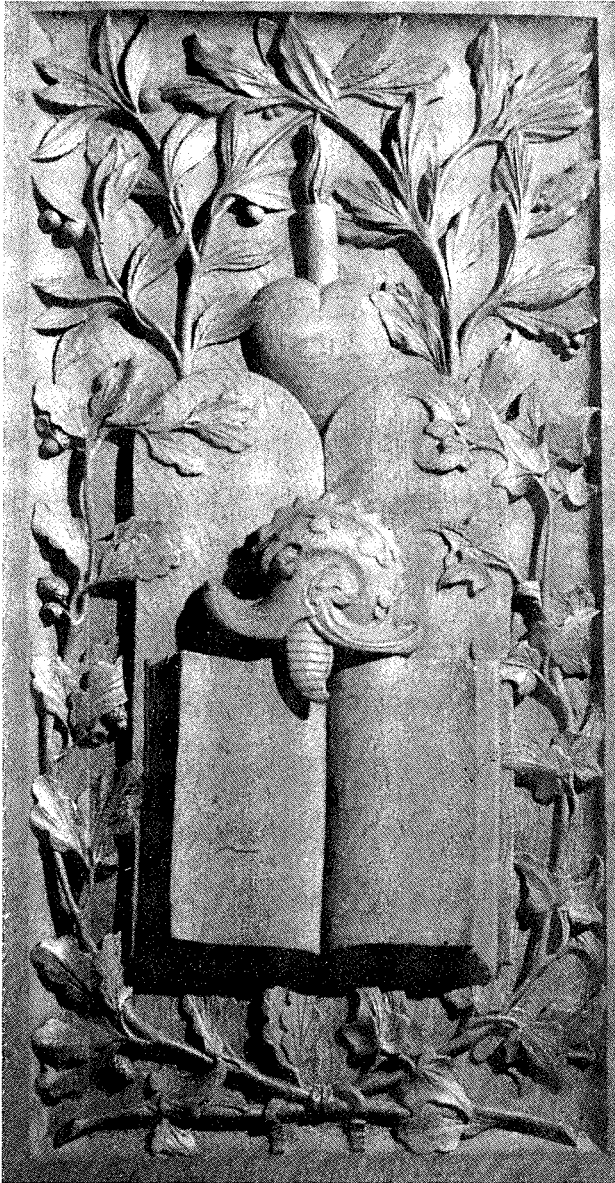
Afb. 4. Voorstelling op de preekstoel in Augsbuurt (ca. 1668) met centraal de ark des verbonds. De ark heeft aan de voorzijde een draagstok en twee cherubskopjes aan de bovenzijde. Boven de ark zijn de wetstafels afgebeeld met daarop: "de Thien geboden". Zij worden vastgehouden door Aäron en Mozes. Het evangelie is niet afgebeeld maar de voorstelling bevindt zich pal onder de lezenaar met de bijbel, dus ook met het Nieuwe Testament.

Afb. 5. De allegorische figuur van het geloof op de preekstoel te Beers (1759) met in haar linkerhand de wetstafels en in haar rechterhand het evangelieboek. Deze steunt op een korintisch kapiteel dat samen met een beker en met brood (tekenen van het avondmaal) rust op een voetstuk met de alpha en de omega. De geloofssymboliek wordt gecompleteerd door een brandend hart.

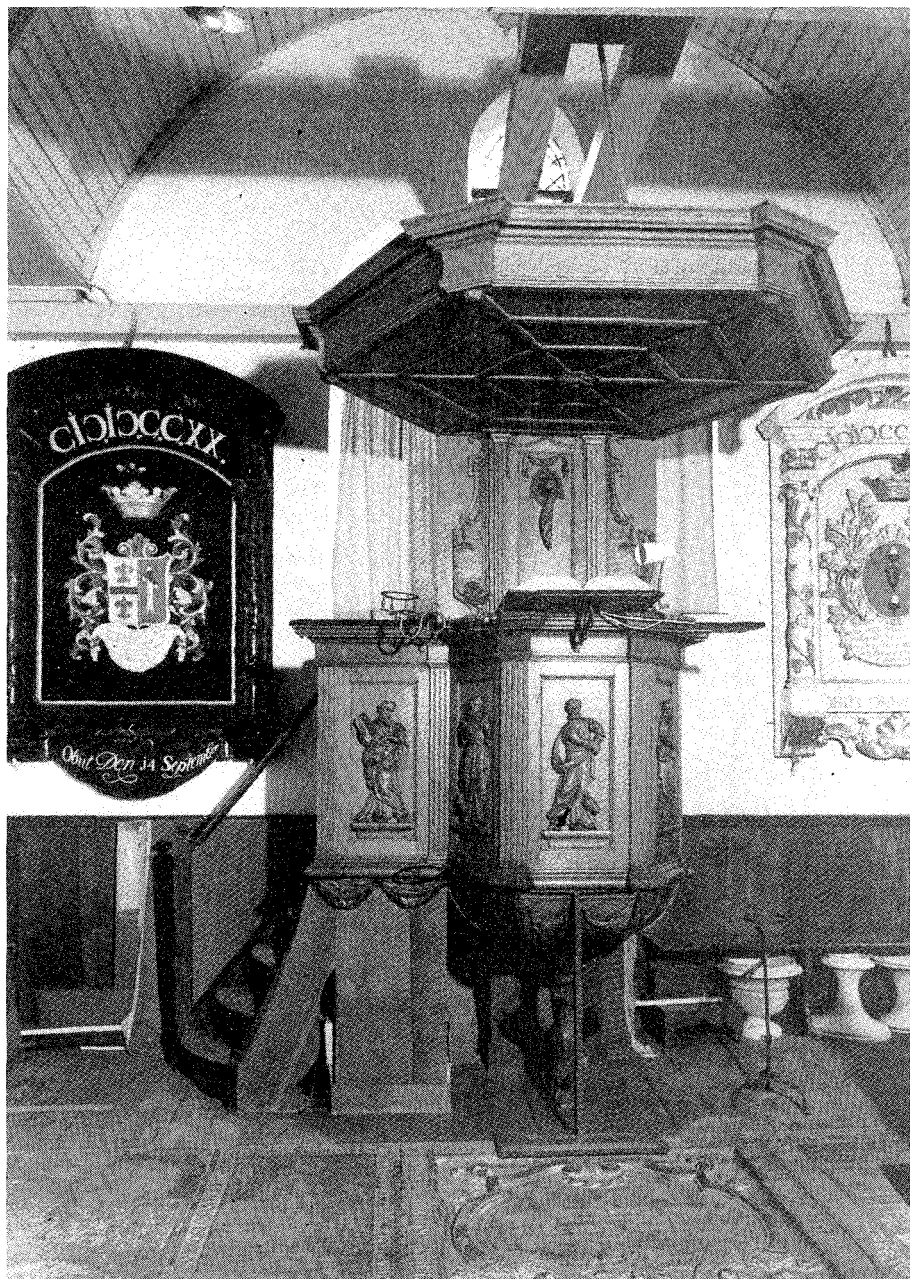
Afb. 6. De preekstoel te Hardegarijp (1670) toont de ark op een voetstuk met een voorstelling van het offer van Abraham, terwijl op het deksel tussen de kopjes van de cherubs een voorwerp afgebeeld is dat lijkt op een lamp waar de vlammen uitslaan, aldus duidend op Gods aanwezigheid. Daarachter zien we twee wetstafels. Aan weerskanten hangt een gordijn: het is geopend en geeft zicht op het heilige dat normaal niet gezien mag worden. Die heiligheid wordt geaccentueerd door de troonhemel boven de ark. Op de andere panelen van de preekstoel zijn de symbolen van de vier evangelisten afgebeeld.

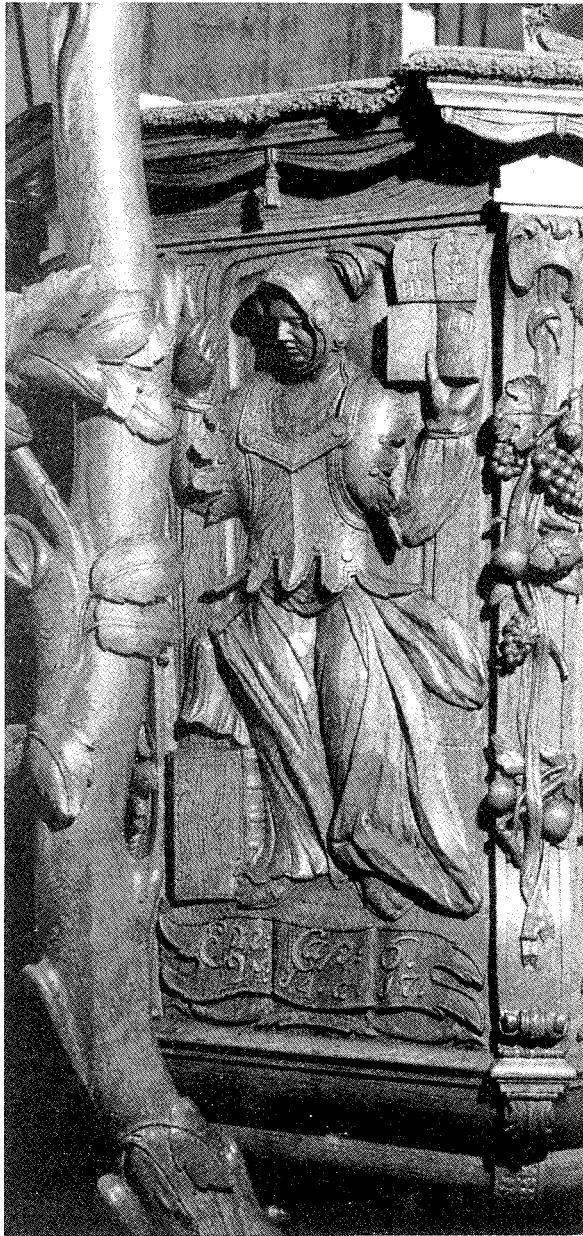
Afb. 7. Symboliek op het voorpaneel van de preekstoel in Langweer (1648). De directe symbolen van bijbelboek (Nieuwe Testament), helm des heils, wetstafels (Oude Testament) en hart met een brandende kaars (het geloof verlicht het hart) zijn omgeven door plantensymboliek. Eikeblad en klimop (links- en rechtsonder) duiden op onvergankelijkheid en eeuwig leven. De lauwertak (rechtsboven) is het symbool van de overwinning op de dood en de olijftak (linksboven) dat van de vrede en voorzienigheid Gods.

Afb. 8. Het voorpaneel van de preekstoel in Lemmer (1745) heeft als centrale figuur de bruid als symbool van de kerk. Boven haar hangt een werldebol met de ouroboros. De bruid staat op een steen met het chi-rho-kruis boven een doodskep. Links van de bruid wijzen een altaar met offervuur en een putto met de wetstafels op het Oude Verbond; rechts duiden wijnkan, beker en brood en een putto met "evangelie" op het Nieuwe Verbond.

Afb. 9. De preekstoel in Olterterp (1780) heeft op het eerste paneel naast de trap Mozes met de wetstafels en op de andere panelen de vier evangelisten.

Afb. 10. Op de preekstoel te Sexbierum (1768) is het Geloof voorgesteld door de geestelijke wapenrusting uit Efeze 6, 13-17, waarvan uitgebeeld zijn het pantser der gerechtigheid en de helm des heils. Verder houdt zij in haar rechterhand een brandend hart en in haar linkerhand een boek met "Openb. Joh. cap. 14 vs. 6" alsmede de wetstafels. Aan haar voeten staat een bijbel.